

UDK: 398.6:51:811.512.133

XALQ TOPISHMOQLARIDA QO‘LLANILGAN MATEMATIK TERMINLAR

Nuridinova Dilinura Xamzayevna

FarDU

ORCID:0009-0003-5461-7153

E-mail: dilinuranuridinova999@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur tezisda o‘zbek xalq topishmoqlarida uchraydigan matematik terminlar va matematik semantikaga ega leksik birliklar tahlil qilinadi. Xususan, son, sanoq shakllari, miqdor, geometrik shakl, o‘lchov, nisbat hamda fazoviy joylashuvni bildiruvchi birliklarning topishmoq matnidagi ishora berish, taqqoslash, obraz yaratish va didaktik vazifalari yoritiladi. Tadqiqot natijalari xalq topishmoqlari til, matematika va xalqona tafakkur uyg‘unlashgan muhim folklor materialini ekanini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: xalq topishmoqlari, matematik termin, son, sanoq, miqdor, geometrik shakl, o‘lchov, nisbat, kognitiv tahlil, etnomatematika.

Kirish

Xalq topishmoqlari o‘zbek xalq og‘zaki ijodining obrazli, ixcham va mantiqiy tafakkurga asoslangan janrlaridan biridir. Topishmoqlarda predmet yoki hodisa bevosita aytilmaydi, balki uning belgisi, shakli, miqdori, harakati yoki vazifasi yashirin tarzda ifodalanadi. Shu sababli topishmoqni yechish jarayoni kuzatish, qiyoslash, umumlashtirish va xulosa chiqarish kabi aqliy faoliyatlarni talab qiladi.

Topishmoqlarda uchraydigan matematik mazmunga ega birliklar — sonlar, sanoq shakllari, miqdor bildiruvchi so‘zlar, geometrik shakl nomlari, o‘lchov va nisbatni anglatuvchi leksemalar javobni topishda muhim ishora vazifasini bajaradi. Masalan, “bir”, “ikki”, “besh”, “qirq”, “ming” kabi sonlar ba‘zan aniq miqdorni, ba‘zan esa ko‘plik, ramziylik yoki mubolag‘ani bildiradi.

Maqsad va vazifalar

Ushbu tezisning maqsadi xalq topishmoqlarida qo‘llanilgan matematik terminlarni lingvistik, semantik va kognitiv nuqtayi nazardan tahlil qilishdan iborat.

Mazkur maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

1. xalq topishmoqlarida uchraydigan son va sanoq birliklarini aniqlash;
2. shakl, miqdor, o‘lchov va nisbat bildiruvchi birliklarni tasniflash;
3. matematik terminlarning topishmoq yechimidagi ishora va taqqoslash vazifalarini ochib berish;

4. ushbu birliklarning bolalar tafakkurini rivojlantirishdagi didaktik ahamiyatini ko'rsatish.

Asosiy qism

Xalq topishmoqlarida eng faol qo'llaniladigan matematik birliklar son va sanoq so'zlaridir. "Bir" soni yagonalik, markaz yoki boshlang'ich nuqtani bildirsa, "ikki" soni juftlik va simmetriyani anglatadi. Masalan, "ikki og'ayni bir-birini ko'rmaydi" mazmunidagi topishmoqda ikki ko'zning anatomik joylashuvi obrazli ifodalanadi.

"Besh" soni ko'pincha qo'l barmoqlari bilan bog'liq topishmoqlarda uchraydi. "Besh og'ayni", "bir otadan besh o'g'il" kabi ifodalar barmoqlarning soni, bir butunga mansubligi va vazifadoshligini bildiradi. "Qirq", "yuz", "ming" kabi sonlar esa topishmoqlarda aniq hisobdan ko'ra ko'plik, qatlamlilik yoki mubolag'a ma'nosini kuchaytiradi.

Topishmoqlarda geometrik shakl va fazoviy munosabat bildiruvchi birliklar ham muhim o'rin tutadi. "Dumaloq", "burchak", "ustun", "halqa", "qatlam", "usti", "osti", "o'rtasi", "atrofi" kabi so'zlar predmetning tashqi ko'rinishi, joylashuvi va tuzilishini tasvirlaydi. Bunday birliklar tinglovchida predmetning makoniy modelini shakllantiradi.

Shuningdek, "katta-kichik", "uzun-qisqa", "og'ir-yengil", "yaqin-uzoq", "to'la-bo'sh" kabi qarama-qarshi juftliklar ham matematik tafakkur bilan bog'liqdir. Ular predmetlarni solishtirish, farqlash va mantiqiy xulosa chiqarishga yordam beradi. Masalan, "og'ir-yengil" juftligi tarozi haqidagi topishmoqlarda o'lchash, muvozanat va nisbat tushunchalarini ifodalaydi.

Pedagogik ahamiyati

Xalq topishmoqlarida matematik terminlarning qo'llanilishi boshlang'ich ta'lim va maktabgacha ta'lim jarayonida katta ahamiyatga ega. Topishmoqlar bolalarda sanash, taqqoslash, guruhlash, shaklni tanish, miqdorni idrok etish va mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Shu jihatdan ular ona tili, adabiyot va matematika fanlarini integratsiyalashda samarali didaktik material bo'la oladi.

Dars jarayonida topishmoqlar orqali o'quvchilar matematik birliklarni ajratish, ularning ma'nosini tushuntirish va javobni asoslashga o'rganadilar. Bu esa matematik terminlarning faol lug'atga aylanishiga yordam beradi.

Xulosa

Xalq topishmoqlarida qo'llanilgan matematik terminlar til, tafakkur va madaniyatning o'zaro bog'liqligini namoyon qiladi. Son va sanoq birliklari predmetning miqdori, tuzilishi, juftligi va guruhga mansubligini ifodalasa, geometrik shakl, fazoviy joylashuv, o'lchov va nisbat bildiruvchi birliklar javobni topishda muhim mantiqiy kalit vazifasini bajaradi.

Matematik terminlar topishmoq matnida faqat hisoblash vositasi emas, balki badiiy obraz, madaniy ramz va didaktik vosita sifatida ham xizmat qiladi. Shu bois xalq topishmoqlarini matematik terminlar nuqtayi nazaridan o'rganish o'zbek tilshunosligi,

folklorshunoslik, etnomatematika va ta'lim metodikasi uchun muhim ilmiy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Husainova Z. *O'zbek topishmoqlari*. – Toshkent: Fan, 1966.
2. *Topishmoqlar. O'zbek xalq ijodi*. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1983.
3. Qosimova K., Matchonov S., G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Sariyev Sh. *Ona tili o'qitish metodikasi*. – Toshkent: Noshir, 2009.
4. Jarov V.K., Turgunbayev R.M. *Matematik atamalarning o'quv leksik minimumi*. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2020.
5. Ruzmetova O.A. O'zbek tilida matematik terminlar yasallishining morfologik usuli // *O'zbekistonda xorijiy tillar*. – 2022. – №4(45). – B. 30–37.

